

УДК 159.9

DOI: 10.31732/2663-2209-2023-72-175-182

ОСОБЛИВОСТІ БАЧЕННЯ ПЕРСПЕКТИВ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ ВОЇНІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Ірина Сингаївська¹, Анастасія Яценко²

¹Кандидат психологічних наук, професор, директор ННІ психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

²Магістр, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: YatseAO@krok.edu.ua

FEATURES OF VIEWING PERSPECTIVES OF OWN LIFE OF WARRIORS DURING THE WAR

Iryna Synhaivska¹, Anastasia Yatsenko²

¹PhD (Psychological sciences), Professor, Director of the Academic and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

²Master's student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: YatseAO@krok.edu.ua

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей бачення перспектив власного життя воїнів під час війни. Розкрита та описана сутність проблеми бачення перспектив власного життя воїнів під час війни. Здійснено аналіз чинників, котрі впливають на розуміння перспектив життя. Представлено аналіз психологічної структури бачення перспектив власного життя, яка містить наступні компоненти: мотиваційно-ціннісний, процесуальний, когнітивно-діяльнісний, емоційно-регуляторний. Запропоновано комплекс психодіагностичних методик з вивчення структури бачення перспектив власного життя воїнами. Представлено результати емпіричного дослідження особливостей мотивації до запобігання стресам, професійних спрямувань у післявоєнний час, цінностей, стилів взаємодії з оточуючими, соціально-психологічних установок воїнів у сфері мотивації до самоудосконалення. Також визначено психологічний профіль особистості воїна, який прагне до самореалізації після закінчення війни, який характеризується наступними якостями: значний ступінь спонукання отримання здобутків, установка на альтруїзм, установка на результат діяльності, незалежність, самоусвідомлення, аутосимпатія, віра в себе, енергійність, повага до себе, лояльність у спілкуванні, креативність, прагнення ризикувати, професійна компетентність, інтеграція стилів, креативність, відповідальність, контроль власних дій, мінімальний ступінь прагнення у схваленні, домінування гнучкої тактики реалізації надбань, значний ступінь знань особливостей функціонування праці, середній показник гнучкості мислення, нахилів, нормальний та високий рівень емпатійності, нормальний та значний ступінь емоційного інтелекту, помірний та низький рівень тривожності, готовність до енергетичних затрат, активна стратегія вирішення проблем, почуття успішності в професійній діяльності, внутрішній спокій та рівновага.

Ключові слова: воїни; перспективи життя; бачення перспектив власного життя; війна як чинник гострого дистресу; самореалізація після війни.

Формули: 0, рис.: 3, табл. 2, бібл.: 10

Abstract. The article is devoted to the study of the peculiarities of seeing the perspectives of the soldiers' own lives during the war. The essence of the problem of the concept of seeing the perspectives of the soldiers' own lives during the war is revealed and described. An analysis of the factors affecting the understanding of life prospects was carried out. An analysis of the psychological structure of the vision of one's own life prospects is presented, which contains the following components: motivational-value, procedural, cognitive-active, emotional-regulatory. A set of psychodiagnostic methods for studying the structure of vision of the perspectives of one's own life by soldiers is proposed. The results of an empirical study are presented and the features of motivation to prevent stress, professional directions in the post-war period, values, styles of interaction with others, socio-psychological attitudes of soldiers in the field of motivation to self-improvement are summarized. The psychological personality profile of a warrior who strives for self-realization after the end of the war is also determined, which is characterized by the following qualities: a significant degree of motivation to obtain gains, an attitude toward altruism, an attitude toward the result of activity, independence, self-awareness, autosympathy, self-belief, energy, self-respect, loyalty in communication, creativity, desire to take risks, professional competence, integration of styles, creativity, responsibility, control of one's own actions, minimal degree of desire for approval, dominance of flexible tactics for the realization of assets, a significant degree of knowledge of the peculiarities of work functioning, an average indicator of flexibility of thinking, inclinations, normal and high level of empathy, normal and significant degree of emotional intelligence, moderate and low level of anxiety, readiness for energy expenditure, active problem-solving strategy, feeling of success in professional activities, inner peace and balance.

Keywords: warriors; life prospects; vision of the prospects of one's own life; war as a factor of acute distress; self-realization after the war.

Formulas: 0, Fig.: 3, Tabl. 2; bibl.: 10

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, в умовах реальної війни, коли люди розуміють, що йде загарбництво територій, майна, приниження достоїнства людей в Україні, сприйняття воїнами себе у ролі військового відбувається дещо по-іншому. Якщо ще п'ять-сім років тому бажання чоловіків проходити військову службу було викликане виключно метою подальшого працевлаштування в охоронній структурі, можливість отримати більш цікаві пропозиції у силових структурах, то сьогодні військова служба – це усвідомлене ставлення до своєї ролі у суспільстві, сприйняття себе у форматі державності, приналежності до української нації, усвідомлення менталітету народу – «Рабів до раю не пускають».

Актуальність проблеми бачення перспектив власного життя воїнами під час війни збільшилася, враховуючи сучасні обставини у нашій країні, яка нестабільна, не визначена, непередбачувана, що є серйозним психотравмуючим фактором. Тому для сьогодення проблема суб'єктивного вибору особистості стосується рішення таких важливих і складних питань, котрі дозволяють знайти свій шлях, визначити свої можливості, виявити свій вектор зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш відомі українські автори наукових праць, які описують проблеми усвідомлення перспектив свого життя, особливості самореалізації, психологічної адаптації воїнів, це: В. Ягупов (2002), Н. Агаєв (2016), О. Кокун (2018), І. Приходько (2016), О. Колесніченко (2016), Я. Мацегора (2016), Н. Пенькова (2015), Є. Потапчук (2017), А. Ревуцький (2021), І. Сингаївська (2023), В. Стаюк (2012), О. Тімченко (2003) та інші. Отже, актуальність проблеми та її значення щодо бачення перспектив власного життя, життєвого самовизначення, цінностей, персональних очікувань та мотивації зумовили вибір теми дослідження.

Феномен бачення перспектив власного життя не є остаточно дослідженим. Як засвідчує аналіз

літератури, самоудосконалення та бачення перспектив життя – це система компонентів «Я» зі сприйняття власних вольових зусиль, спільної діяльності, спілкування з оточуючими. Головними та схожими до явища «бачення перспектив власного життя» є феномени, які відображають смисл складових даного явища: «самоактуалізація»; «самоздійснення»; «самовизначення»; «соціалізація»; «саморозвиток».

Як свідчить аналіз літератури, бачення перспектив власного життя – це явище, що стосується всього особистісного самовизначення суб'єкта: від вибору шляхів до отримання результату.

У науковій психології по відношенню до пошуку перспектив власного життя визначаються декілька тверджень:

- удосконалення власного життя відіграє важливу роль в процесі самореалізації, тому що саме діяльність є важливим показником, який дозволяє суб'єкту зрозуміти, наскільки успішним є його буття;
- в наукових працях аналіз проблеми пошуку перспектив власного життя відбувається у контексті дослідження можливостей суб'єкта щодо креативної трансформації компонентів його «Я»;
- підгрунття ефективної діяльності суб'єкта містить ймовірність самоудосконалення у інтелектуальній діяльності;
- значущість бачення перспектив власного життя проявляється в ході тривалого шляху самореалізації, воно має важливе значення в різноманітних сферах розвитку суб'єкта – соціальної, внутрішній;
- бачення перспектив власного життя в різних аспектах дозволяє сформулювати для кожного суб'єкта точні кордони та напрямки ймовірного й бажаного (його поведінки, енергійності).

Бачення перспектив власного життя воїнів містить розуміння, вибір і розвиток певних сфер внутрішнього життя, які сприяють його самопрезентації, реалізації завдань, формулювання суб'єктом власної системи смислів, цінностей, мотивів,

ставлення до власної особистості, постановку цілей і визначення способів їх досягнення, зокрема, перетворення себе. Такі аспекти дослідження даної проблеми на сьогоднішній день недостатньо розкрито у психологічній науці.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у виявленні особливостей бачення перспектив власного життя воїнів під час війни.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних завдань:

1. Підібрати комплекс психодіагностичних методик з вивчення компонентів структури бачення перспектив власного життя воїнами.
2. Здійснити емпіричне дослідження особливостей бачення перспектив власного життя воїнами.
3. Проаналізувати результати емпіричного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до поставлених завдань, дослідження здійснювалося у 2 етапи. На 1-му етапі проведено теоретичний аналіз проблеми, розроблено загальну стратегію та програму дослідження, здійснено проектування і описано організаційно-методичні питання реалізації констатувального експерименту. На 2-му етапі підібрано комплекс методик та проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь 40 респондентів. Дослідження проводилось на базі військового спецпідрозділу ГУР МО України. Підрозділ було сформовано на початку повномасштабного вторгнення у 2022 році. Основний склад підрозділу - добровольці.

На основі теоретичного дослідження даної проблеми, було визначено структуру бачення перспектив власного життя воїнів під час війни. Її компонентами є: мотиваційно-ціннісний; процесуальний; когнітивно-діяльнісний; емоційно-регуляційний. Під час емпіричного дослідження було визначено мотиваційні установки у процесі пошуку перспектив власного життя воїнів, ціннісні орієнтації респондентів, соціально-психологічні настанови особистості в мотиваційній

сфері, особливості орієнтації на процес діяльності, особливості самоактуалізації особистості, особливості стратегій досягнення цілей.

Для дослідження змісту кожного компоненту було застосовано такий комплекс психодіагностичних методик:

- методика «Діагностика стратегій досягнення цілей» (М. Фетискін);
- методика діагностики соціально-психологічних настанов особистості в мотиваційній сфері О. Потьомкіної;
- методика «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної);
- методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич);
- методи математичної статистики (визначався коефіцієнт рангової кореляції Спірмена для виявлення кореляційних зв'язків між досліджуваними показниками).

У процесі емпіричного дослідження було одержано показники, аналіз яких дозволив виявити специфіку бачення перспектив власного життя воїнів. При дослідженні мотиваційно-ціннісного компонента бачення перспектив власного життя було комплексно продіагностовано особливості соціально-психологічних установок воїнів у сфері спонукань та прагнень.

На основі результатів дослідження особливостей соціально-психологічних установок людини у сфері спонукань та прагнень виявлено такі результати (табл. 1): більшість досліджуваних виявляють установку на інших (альтруїзм), що характеризує їх як чуйних, емпатичних, чутливих щодо поведінки інших, здатних на самовіддачу, безкорисливих, схильних до опіки. Як видно з таблиці 1, в однаковому ступені досліджувані воїни спрямовані як на процес, так і на результат.

Спрямованість респондентів на процес знижує ефективність результату діяльності, у таких людей переважає негативне ставлення до рутинної роботи, яка необхідна для досягнення результату. Критерій Пірсона дозволив визначити

прямий кореляційний зв'язок між шкалами «спрямованість на процес діяльності» та

«оцінка потреби у схваленні» ($r = +0,313$, де $p \leq 0,05$).

Таблиця 1. Результати діагностики соціально-психологічних установок респондентів у сфері мотивації і потреб, %

Спрямованість	Респонденти (n=40), %
Процес	48
Результат	43
Процес/Результат	9
Егоїзм	28
Альтруїзм	62
Егоїзм/Альтруїзм	10

Джерело: за методикою О. Потьомкіної

Респонденти, які звертають більшу увагу на сам процес діяльності, намагаються таким чином втримати оптимістичне ставлення до власного життя. Воїн, орієнтований на результат, діє на основі реалістичних уявлень про свої здібності та про своїх товаришів. Йому притаманна висока відповідальність за результати діяльності, за свій власний розвиток як особистості, а також за самореалізацію.

За критерієм Пірсона встановлено пряму кореляційну взаємозалежність між показниками «орієнтація на результат військової діяльності» та «мотивація до успіху» ($r = +0,515$, де $p \leq 0,001$) та зворотну взаємозалежність між показниками «спонукання до уникнення негараздів» та «орієнтація на результат» ($r = - 0,291$, де $p \leq 0,05$).

При зростанні орієнтації на результат діяльності підвищується мотивація до успіху. Високорозвинене спонукання отримання перемоги є базовою, системоутворюючою властивістю особистості воїнів. Таке місце мотиву в структурі особистості воїна пов'язане з вимогами військової діяльності. Існує тісний взаємозв'язок між мотивацією до успіху та авторитетністю, лідерськими якостями, що забезпечують здобутки та ефективність бачення перспектив власного життя. Переважаюче спонукання отримання військових здобутків впливає на розвиток альтруїстичних нахилів воїнів.

При орієнтації на результат показник спонукання до запобігання негараздів знижується. Такий факт свідчить про те, що

воїни вірять у свій успіх і впевнені в собі, вони також бачать результати своєї діяльності як власні здобутки, прагнення досягати своєї мрії, а не як раптовий, тимчасовий позитивний результат.

На основі аналізу результатів методики «Дослідження самоактуалізації особистості» (А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної), який представлений в таблиці 2, можна побачити достовірну різницю між групами досліджуваних за такими шкалами: прагнення в пізнанні, креативність, автономність, саморозуміння, аутосимпатія та гнучкість у комунікаціях.

Як видно з таблиці 2, показник за шкалою «прагнення в пізнанні» (середній бал – 8,9) домінує. Варто зазначити, що у воїнів присутнє конкретне розчарування ступенем компетентності у військових ситуаціях та вони прагнуть нового досвіду й прогресивних поглядів на майбутню діяльність після війни.

Також помітна перевага респондентів за шкалою креативності (середній бал – 11,5). Тобто домінує бажання застосовувати інноваційні креативні прийоми у післявоєнний період. Натомість значення 8,2 за показником «автономність», за визначенням гуманістично-орієнтованих вчених, є найважливішим показником психічного здоров'я людини, її бачення перспектив власного життя. Цей факт має зв'язок з такою властивістю, як самопідтримка у Ф. Перлза, внутрішня спрямованість у Д. Рісмена, дорослість у К. Роджерса.

Таблиця 2. Кількісні показники (усереднені бали) особливостей самоактуалізації особистості воїнів

Шкали	Респонденти (n=40)
Орієнтація в часі	6,1
Цінності	9,1
Погляд на природу людини	7,3
Прагнення в пізнанні	8,9*
Креативність	11,5*
Автономність	8,2
Спонтанність	11,3
Саморозуміння	5,3
Аутосимпатія	10,1
Контактність	8,0
Гнучкість у комунікаціях	7,1

Джерело: за методикою А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної

Психологи вважають, що людина із баченням сприятливих перспектив власного життя є самостійною, однак цей факт не означає ізолювання та уникнення. Е. Фромм засвідчує, що автономність є стверджувальною «свободою для» у порівнянні із «свободою від».

Значення 5,3 за показником «саморозуміння» є низьким. Незначні цифри даного показника, які показали воїни, свідчать про невпевненість у собі та орієнтацію на позиції інших людей. Д. Рісмен позначив таких людей «спрямованими ззовні» на відміну від «внутрішньо спрямованих». Як висновок, можемо зазначити, що воїни весь час знаходяться в стресових ситуаціях, що й розвиває підпорядкованість позиції інших людей, і тому незначний ступінь самоусвідомлення.

За шкалою «аутосимпатія» був отриманий показник 10,1 – це низький показник. Низькі бали за цим показником можуть вказувати на тривожність, невпевненість у собі та невротичність воїнів.

За показником «гнучкість у комунікаціях» був отриманий показник 7,1. Гнучкість у комунікаціях пов'язується із здібністю до оптимальної самопрезентації у взаємодії з іншими. Для воїнів, які взяли участь у дослідженні, характерна певна ригідність у спілкуванні, невпевненість у власній привабливості та в тому, що вони

цікаві для інших людей, хоча взаємодія з ними веде до радості.

На основі узагальнення результатів за методикою М. Рокіча «Ціннісні орієнтації» отримано такі показники:

- значущими термінальними цінностями для воїнів є мирне життя (46,5%),
- цікава робота (19%),
- здоров'я (19%),
- щасливе сімейне життя (10,5%),
- любов (5%).

Це свідчить про те, що для досліджуваних важливим є психічне та фізичне здоров'я, відсутність стресових ситуацій, робота, яка приносить задоволення, сім'я, як важливий аспект цінності життя та любов, як духовна і фізична близькість із коханою людиною.

Значущими інструментальними цінностями для респондентів є відвертість (36%), незалежність (22,5%), обов'язковість (20%), відповідальність (12,5%) і освіченість (9,5%). Це говорить про прагнення використовувати дані пріоритети. Усі ці цінності характеризують воїнів як ініціативних і прогресивних особистостей, готових самостійно приймати рішення і нести відповідальність за них. Для таких людей притаманні правдивість і щирість, здатність діяти самостійно і рішуче, широта знань та висока загальна культура, почуття обов'язку, уміння дотримувати слова.

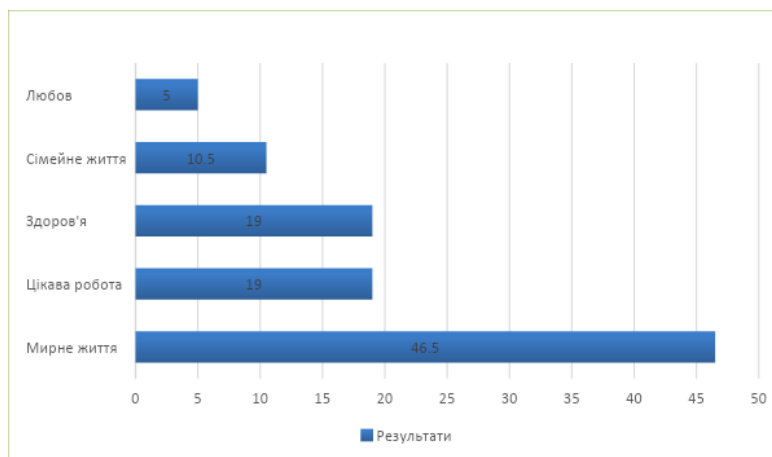

Рис. 1. Результати дослідження особливостей ціннісних орієнтацій воїнів, %

Джерело: за методикою М. Рокіча «Ціннісні орієнтації» (термінальні цінності)

Визначення інтеграційної складової мало на меті також дослідження специфіки цілеутворення особистості воїна. З цією

метою був використаний Тест визначення стратегій досягнення цілей М. Фетискіна.

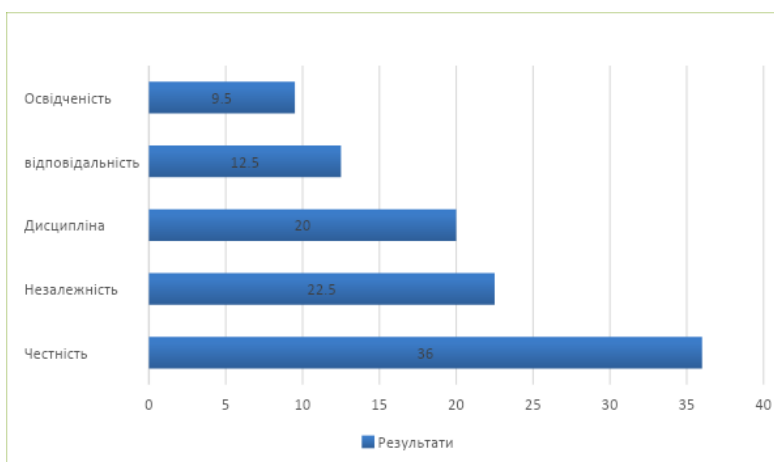

Рис. 2. Показники за методикою М. Рокіча «Ціннісні орієнтації» (інструментальні цінності), %

Відповідно до рис. 3 одержані дані показують домінування пасивної позиції досягнення цілей у респондентів (42%). Тобто група характеризується високою обачністю, пов'язаною з війною; відмовою від домінування, а також ймовірною інтровертованістю. Така позиція несприятливо здійснює вплив на успішність міжособистісної взаємодії, гальмує сомоудосконалення, звужує вибір позиції в діяльності традиційними

засобами. Активно-ригідну стратегію обирають 28% учасників. Пасивна тактика поведінки свідчить про високий рівень бажань до домінування, демонстрацію тенденцій до лідерства, що, однак, проявляється в демонстративній позиції, можливого самовихваляння, надмірній критиці оточуючих та заниженій самокритиці.

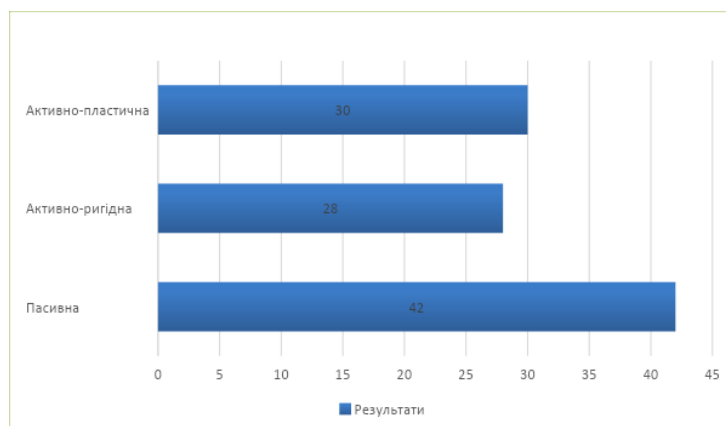

Рис. 3. Результати дослідження особливостей стратегій досягнення цілей у воїнів (за методикою М. П. Фетискіна), %

30% воїнів обрали гнучку тактику, що характеризує зв'язок напористості з тактовністю, оптимальність завдань та засобів їх реалізації, взаємної комунікації і впевненості у виборі потрібних перспектив власного життя. Саме ця стратегія є найбільш ефективною в досягненні позитивного бачення перспектив власного життя воїнів. Для сприятливого бачення перспектив власного життя воїни повинні мати здібності взаємодіяти з оточуючими, розумітися у емоційних процесах. Такі люди повинні мати певний рівень психологічних знань та бути проникливими.

Здібностями до спілкування, що є необхідним для сприятливого бачення перспектив власного життя, вчені вважають: оптимізм, дружелюбність, цілеспрямованість, доброзичливість, здатність розуміти іншу людину. В цілому, таку сукупність властивостей вчені називають «талантом у побудові перспектив життя».

Таким чином, психологічний профіль особистості воїна, який прагне до самореалізації після закінчення війни, характеризується такими якостями:

- значний ступінь спонукання до отримання здобутків,
- установка на альтруїзм,
- установка на результат діяльності,
- незалежність, самоусвідомлення,
- аутосимпатія, віра в себе,
- енергійність, повага до себе,

- лояльність у спілкуванні,
- креативність, прагнення ризикувати,
- професійна компетентність,
- інтеграція стилів, креативність,
- відповідальність, контроль власних дій,
- мінімальний ступінь прагнення у схваленні,
- домінування гнучкої тактики реалізації надбань,
- значний ступінь знань особливостей функціонування праці,
- середній показник гнучкості мислення, нахилів,
- нормальний та високий рівень емпатійності,
- нормальний та значний ступінь емоційного інтелекту, помірний та низький рівень тривожності,
- готовність до енергетичних затрат,
- активна стратегія вирішення проблем, почуття успішності в професійній діяльності,
- внутрішній спокій та рівновага.

Висновки. Здійснено аналіз результатів емпіричного дослідження та узагальнено особливості мотивації до запобігання стресів, визначено професійні напрямки розвитку в післявоєнний час, цінності, мужність, манери взаємодії з оточуючими, соціально-психологічні установки суб'єкта у сфері спонукання до самоудосконалення.

Крім того, емпіричним шляхом виявлено психологічні профілі бачення

перспектив власного життя. Здійснено якісний порівняльний аналіз отриманих результатів, який показав особливості бачення перспектив власного життя різних психологічних профілей респондентів.

Одержаний в результаті інтерпретації висновок засвідчує, що у більшості воїнів недостатньо розвинуті наступні шкали комунікативних та організаторських здібностей. Середній ступінь показали: спонукання до отримання здобутків, схильність ризикувати, прагнення до досягнень, тривожність, співпереживання. Максимальний ступінь притаманний наступним властивостям: бажання до самоудосконалення, кар'єрні прагнення після війни, самосхвалення, самовладнання, потреба в пізнанні, творчість, безкорисливість, винахідництво.

У ході емпіричного дослідження розроблено змістову структуру бачення

перспектив власного життя. Виявлено, що важливими є: максимальний ступінь спонукання до досягнень, вміння спілкуватися, креативність, емпатійність, навички рефлексувати, навички формувати довірливі взаєностосунки, мужність, самовладнання, контроль власних емоцій, розвинута сукупність цінностей та соціальних установок, високий ступінь схильності ризикувати, домінування активної тактики у реалізації мети.

Перспективи нашого наукового дослідження полягають у розробленні змісту психологічного супроводу розвитку бачення перспектив власного життя воїнів під час війни та впровадження програми конструктивного розвитку бачення перспектив власного життя воїнів під час війни.

Література:

1. Агаєв Н. (2016). Негативні психічні стани військовослужбовців у бойових умовах: класифікація, визначення, ідентифікація. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія : Психологічні науки. № 2. С. 5–23.
2. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С. (2018). Окремі соціальнопсихологічні характеристики військовослужбовців ЗС України, які виконують завдання в районі проведення АТО. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ. 02-03 березня 2018 р.) Київ. С. 69–71.
3. Професійно-психологічний тренінг військовослужбовців Національної гвардії України : монографія. (2016). О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, І. І. Приходько та ін. Х. : НА НГУ. 281 с.
4. Пенькова Н. Є. (2015). Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності у процесі проведення антитерористичної операції: дис. канд. психол. наук : 19.00.09. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ. 196 с.
5. Потапчук Є. М. (2017). Особливості діагностики та корегування психоемоційних станів учасників бойових дій. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки. Вип. 2(2). С. 76–80.
6. Ревуцький А. Ю., Сингаївська І. В. (2021). Особливості життєвої перспективи представників екстремальних та кризових професій. *Держава,*

- регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей III Міжнародної конференції (Київ, 02 грудня 2021 р.). К. : Університет "КРОК".
7. Сингаївська І.В. (2023). Проблеми стосунків у сімейній парі в умовах війни. Захист психічного здоров'я учасників освітнього процесу в умовах війни та повоєнного часу: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 105 річниці від дня народження Василя Сухомлинського. (Кропивницький, 05 травня 2023 р.). Кропивницький : Комунальний заклад «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського».
8. Стасюк В. В. (2012). Організація спеціальної психологічної підготовки особового складу до бою (бойових дій) в сучасних умовах (на прикладі окремих підрозділів механізованої бригади). *Вісник Національного університету оборони України*. Вип. 4. С. 263–268.
9. Тімченко О. В. (2003). Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : дис. ... докт. психол. наук : 20.02.02. К. 27 с.
10. Ягупов В. В. (2002). Загальнодидактичні основи навчання військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України [Текст] : дис... докт. пед. наук: 13.00.04. Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. К., 432 с.